

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ-ХХ ст.

Нині виповнилося 825 років походу сіверських полків під проводом Ігоря Святославича у Половецький Степ. Цей похід детально описано у Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, також оспівано у геніальному “Слові о полку Ігоревім”. Понад 200 років вивчаються різноманітні складні питання як самого твору, так і подій, описаних у ньому. Проте, залишається ще ціла низка “білих плям”. Серед останніх чильне місце посідають питання, пов’язані із маршрутами руських полків у Степ та Ігоря Святославича додому, на Сіверщину, місцями битв на Каялі, у Посеймі й Посуллі. В цій статті зупинимося на деяких аспектах історіографії щодо стародавніх комунікацій Лівобережжя України, точніше, тих земель, на яких відбувалися події кампанії Ольговичів.

Як відомо, важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. З’ясування місць розташування стародавніх доріг, бродів, поромних переправ та мостів дозволяє визначити напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

У даному випадку не є принципово важливим питання одночасності поселень, розташованих неподалік переправ, та приналежності їх до однієї археологічної культури чи навіть історичного періоду, - йдеться про довготривалі поселення з виразними залишками матеріальної культури від мезоліту до пізнього середньовіччя. У палеолітичну добу пересування первісних племен без сумніву мало місце - про це свідчить однорідність або спорідненість матеріальної культури на великих територіях. Проте існування мережі шляхів для півдня Східної Європи науково, але з деякими застереженнями, фіксується лише з періоду пізньої бронзи. Так, картографування скарбів у Причорномор’ї дозволило Л.В.Суботіну та І.Т.Чернякову прослідкувати окремі відрізки сухопутних шляхів на півдні України (1982)¹.

Продовження цього шляху на схід з’ясував В.В.Отрощенко (1986). Використавши як реперні пункти пам’ятники білозерської культури, він доводить відгалуження цього шляху до основних переправ Нижнього Дніпра, а потім припускає розділення шляху на дві гілки: південну - через Перекоп і Тамань та східну - уздовж північного берега Азовського моря до гирла Дону². Цілком можливо, що один із варіантів сухопутного шляху із Ольвії до Поволжя та Приуралля, який реконструював для ранньоскіфського часу Б.М.Граков (1947)³, збігся зі східним шляхом білозерського часу. Функціонування цього шляху до IV ст. до н.е. припиняється, а домінуючи в цей час у Скіфії боспорські імпорти, меридіально перетинаючи напрямом Ольвійського торговельного шляху, осідають у могилах скіфської знаті в Нижньому Подніпров’ї⁴.

Звагельський Віктор Борисович - старший науковий співробітник зі спеціальності історія України, кандидат філологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Сумського державного університету

Також було реконструйовано шлях уздовж північного узбережжя Азовського моря - від Єлизаветського городища до Кремнів⁵. Вивченню суходольних торговельних шляхів цього регіону присвячені праці О.С.Острроверхова та К.К.Шилика⁶.

Опис різноманітних шляхів має давню традицію, що сягає глибин античності, коли освоєння різних великих територій і включення їх в ойкумену з метою поширення торгівлі і колонізації потребували географічної інформації щодо розташування певних земель і населених пунктів і можливості їх досягнення. Численні ітінерарії переважно було практичними дороговказами-подорожниками, тому містили не лише перелік об'єктів, а й зазначення відстаней між ними.

Найбільш давню писемну інформацію про пересування сухопутними шляхами Лівобережної України містять твори античних авторів, зокрема "батька історії" Геродота, що залишаються найважливішим історичними свідоцтвами, з якими співвідносять та завдяки яким пояснюють нові матеріали, що надходять у розпорядження дослідників. Відомості Геродота щодо Скіфії, представлені його так званим Скіфським логосом, - є абсолютно унікальними за своєю цілісністю та збереженістю джерелом зі стародавньої історії півдня України, зокрема Лівобережжя.

У цьому відношенні є дуже показовим той факт, що перший переклад праці Йосифа Флавія "Історія Іудейської війни" був зроблений з грецької у XV ст.⁷, а Геродот вперше був перекладений російською (навіть не з грецького оригіналу, а з німецького перекладу) А.Нартовим у 1763-1764 рр. Перший переклад четвертої книги Геродота із давньогрецької мови (а не всієї його праці), зроблений О.Огинським, вийшов у світ лише у 1819 р.⁸

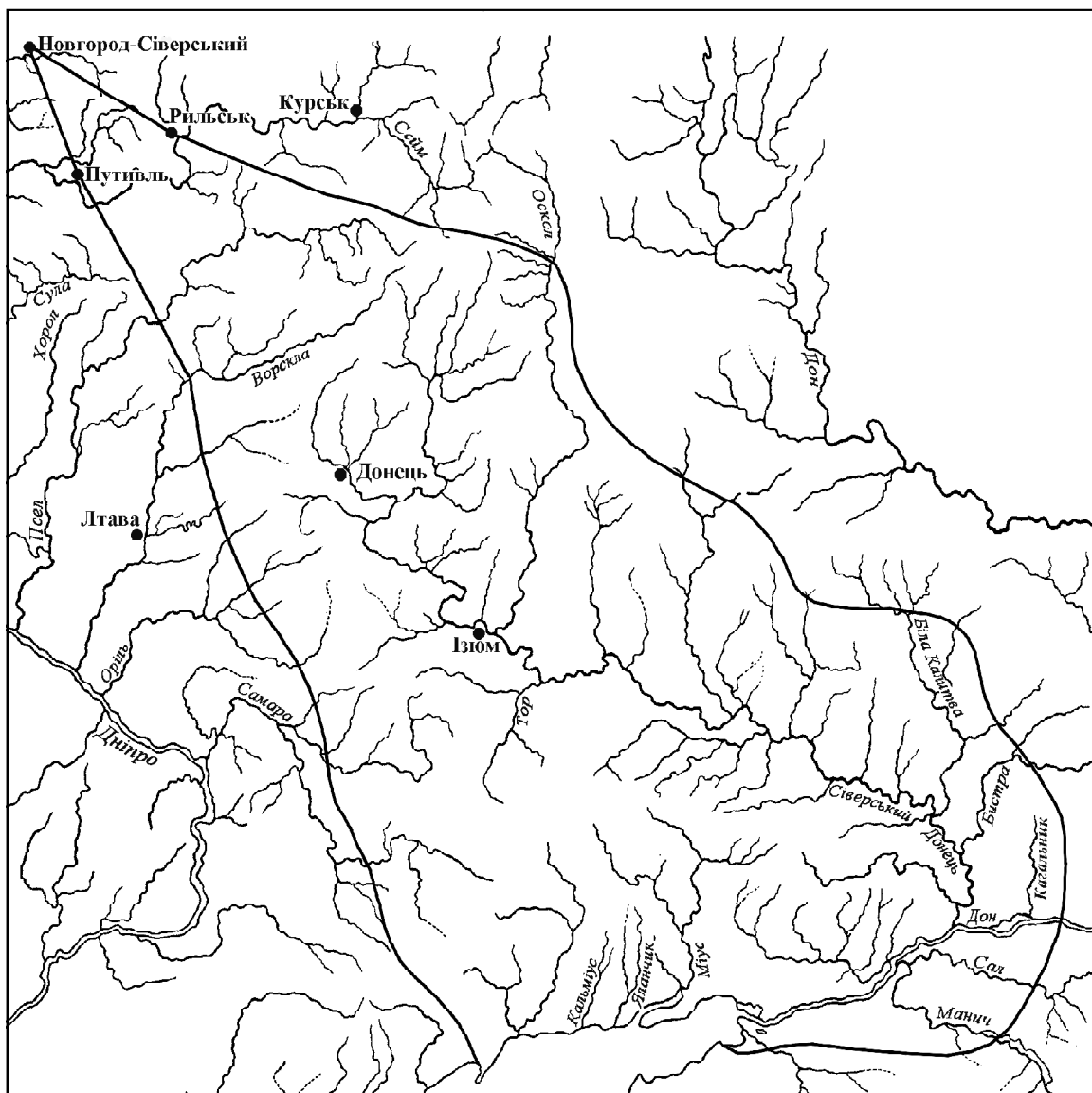
Для цього періоду є характерним твір московського стольника А.І.Лизлова, написаний у 1692 р.⁹ Доля цього твору склалася не зовсім звичайно. Протягом багатьох десятиліть він існував виключно в рукописних списках (нині нараховується 26 його списків). Лише у 1776 р. "Скифская история" А.Лизлова в неповному вигляді була видана відомим громадським діячем та письменником М.І.Новіковим. У 1787 р. він надрукував твір А.І.Лизлова вже повністю¹⁰.

Досить впевнено на нинішньому етапі розвитку науки вдається реконструювати мережу сухопутних та водних шляхів скіфського часу на півдні України. Зрозуміло, що ця мережа не була широко розгалуженою, як, наприклад, у центральній та західній Європі античних часів.

Водні шляхи по Сіверському Донцю, Ворсклі, Пселу, Сулі, Десні (з головною притокою Сеймом) використовувалися купцями. Геродот свідчить, що вісім річок Скіфії були доступними для кораблів. Втім, не слід перебільшувати значення водних шляхів для античних часів - на Лівобережжі всі потоки античного імпорту повинні були рухатися вгору проти течії, що значно ускладнювало, а взимку і унеможлиблювало такі дії.

До того ж реконструкція гужових (а тим більше караванних) шляхів на цій території ускладнена ще й тим, що вони не мали твердого покриття, як у центральних районах Європи, особливо за часів Римської імперії.

Проте антична літературна традиція і відкриття археологів переконливо свідчать про наявність у скіфів транспортних засобів - дерев'яних візків, колеса яких були окантовані залізними смугами.

Географія подій “полку Ігорєва”

Такі повозки-житла, за використання в якості тяглової сили пари волів, могли перевозити до 1 т вантажу. Специфіка гужового транспорту полягала в тому, що такі пересувні засоби могли використовуватися лише на більш-менш твердих покриттях з широкими коліями. На відміну від караванних троп, такі шляхи пролягали на відносно рівнинній місцевості за наявності надійних бродів. Саме такі умови і мали українські степи на півдні Лівобережжя і частково - у лісостеповій зоні, на ділянках середніх течій лівих притоків Дніпра.

Згідно з вказівками Геродота, плем'я скіфів-землеробів займало територію, яка знаходилася від Гілеї на відстані 10-11 днів плавання річкою (мабуть, до дніпровських порогів, яких Геродот не знав). Східним кордоном їхньої території була р.Пантикап, що відокремлювала скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків.

Проте, ідентифікація р.Пантикап викликає до цих пір суперечки між скіфологами (її приймають за різні річки - Молочну, Конку, Інгулець, Ворсклу) і, не зважаючи на, здавалося б, конкретні вказівки Геродота: *“к востоку от этих скифов-земледельцев, если перейти реку Пантикап, живут уже скифы-кочевники, которые ничего не сеют и не пахут... Кочевники эти населяют к востоку на расстоянии 14 дней пути страну, простирающуюся до реки Герра”*¹¹, кордони території скіфів-землеробів тлумачаться дослідниками по-різному. Більшість із них відводила скіфам-землеробам лівий берег Дніпра. М.І.Артамонов (1972)¹² розміщував їх лише на Правобережжі, а Л.М.Славін, спираючись на археологічні дані, просував область їх проживання аж до Бугського лимана (1953)¹³.

Головними орієнтирами досліджень скіфської епохи є поселення і могильники - кургани і курганні групи скіфської знаті. Історик ХІХ ст. О.О.Котляревський слушно зауважував ще понад 150 років тому: *“Помещение могильных холмов на видном месте путей вполне соответствует их назначению: с одной стороны, они свидетели памяти покойника, с другой - пограничные стражи родной земли, оберегаемой прахом почивших предков, ибо жилищам богов приличнее всего стоять на меже путей”*¹⁴.

Подальші роботи істориків і археологів повністю підтвердили ці думки. На сьогодні на підставі досліджень поселень і курганів скіфського часу досить надійно реконструйовано шлях від північного узбережжя Азовського моря до Більського городища - Гелона Геродотової Скіфії. Характерно, що він майже повністю збігається з відомим пізніше середньовічним Муравським шляхом¹⁵.

Відомий дослідник скіфської культури Б.А.Шрамко, який понад 30 років проводив розкопки на Більському городищі (Полтавська обл.) та його околиці і ототожнив цей об'єкт з античним Гелоном Геродота, накреслив і основні шляхи сполучення того часу. Так, вчений дійшов висновку, що у скіфський час на Середній Ворсклі знаходився потужний економічний і культурний центр, що складався з кількох укріплених поселень, селищ, некрополів. Власне Більське городище (Гелон) розташовувалося в центрі перетину Муравського шляху з його ж західною та східною гілками¹⁶.

Більш повну і точну інформацію, порівняно з античним періодом, містять писемні й археологічні джерела доби Давньоруської держави. Картографічні матеріали цього часу, на жаль, майже відсутні. Єдина карта, точніше креслення, що дійшов до нашого часу, - це твір відомого арабського географа Аль-Ідрісі *“Нузхат ал-муштак”*, що містить не лише опис усього відомого автору тодішнього світу, а й розділи, присвячені Східній Європі, зокрема і Середньому Подніпров'ю. Ця робота вже привертала увагу вчених на предмет локалізації згадуваних у ній географічних об'єктів. Втім, нез'ясовані остаточно місця ще залишаються. Досить умовні позначення Аль-Ідрісі (розбіжності в прив'язках географічних об'єктів до реальних карт інколи сягають кількох кілометрів) часто не дозволяють спиратися на його працю.

Робота Аль-Ідрісі складається з двох частин: текстової і картографічної. Причому дані, що містяться у них, часто не співвідносяться між собою, немовби доповнюючи одна одну. Першим, хто звернув на це увагу, був Б.О.Рибаков. У 1952 р. вчений опублікував ґрунтовне дослідження “Русские земли по карте Идриси 1154 года”, в якому, проаналізувавши цей твір і роботи попередників, запропонував цілу низку гіпотез щодо розташування окремих населених пунктів і річок. Так, щодо східного порубіжжя Русі м. “*Луджага*” Аль-Ідрісі Б.О.Рибаков ототожнив з давньоруською Лтавою (нині м.Полтава), “*країну фортець Ніварию*” (інший варіант - Сіварія) - з Сіверією, тобто з Сіверщиною, р. “*Русія*” - з Сіверським Донцем, м. “*Сарада*” - з с.Салтовим, м. “*Армен*” - з м.Ромни, дещо гіпотетично м. “*Лука*” (Ловака) вчений співвідніс з с.Валки у верхів'ях р.Мжа¹⁷.

У 1984 р. В.М.Бейліс опублікував статтю з власним перекладом тексту 6-ї секції шостого клімату праці Аль-Ідрісі за Ленінградським рукописом¹⁸, у коментарях до якого ідентифікував деякі згадувані арабським вченим назви з літописними містами Лівобережжя: Виром, Каневом, Переяславом, Носовим (дещо невпевнено), Баручем¹⁹.

Майже водночас у Берліні було опубліковано розлогу працю Й.Херрмана (перевидана у Москві російською мовою у 1986 р.²⁰), в якій автор, ілюструючи пересування купців зі сходу на захід на початку X ст., розмістив “Карту Идриси, арабского географа XII ст.”. Навіть якщо оминати увагою неправомірність такого “ілюстрування” з розбіжністю майже у два з половиною століття, дивує сама ця “карта”, особливо та її частина, де зображено Східну Європу. Графічні абрисы її у цілому відповідають вже відомим раніше, чого не можна сказати про вельми довільну імплікацію. Так, згідно з версією Й.Херрмана (не Аль-Ідрісі (!), оскільки у арабського вченого карта виглядає інакше), на території Південної Русі залишився лише Київ, проте буквально всією урбанонімами є територія сучасної Німеччини і країн Скандинавії²¹.

У 1999 р. вийшла книга І.Г.Коновалової, повністю присвячена аналізу праці Аль-Ідрісі, в якій автор розглянула праці попередників, переважно не погоджуючись з багатьма їхніми положеннями, і піддала досить різкій критиці статтю Б.О.Рибакова, не запропонувавши при цьому чогось принципово нового - ні щодо локалізації об'єктів, ні щодо методів опрацювання, ні щодо якості перекладів твору Аль-Ідрісі²².

Карты та креслення іноземних авторів, а саме карта Санудо (1320), Весконтте (1327), А.Дульцера (1367), братів Піцігани (1367), Каталонського атласа (1375), Фра-Мауро (1459) та ін., на жаль, для нашого дослідження мало придатні, оскільки здебільшого акцентують увагу на узбережжях Чорного та Азовського морів; степи ж показано узагальнено, з позначками “Татарія”, “Тартарія”, “Міно́р Танаіс” (Малий Дон) і тому подібне. Землі Середнього Лівобережжя по Сейму, Пслу, Сулі, Ворсклі, як правило, подано з викривленнями, географічними і масштабними. На це вже звертали увагу дослідники. В.Л.Єгоров з цього приводу зазначав, що деякі позначені на картах золотоординські міста не вдається ідентифікувати з відомими археологічними об'єктами - городищами, і навпаки - добре відомі за археологічними розкопками залишки золотоординських міст не знаходять відповідників на зазначених картах²³.

Важливим джерелом історичної географії XV-XVIII ст. є карти та чертежі іноземних та вітчизняних авторів. Вони не відрізняються абсолютною точністю, але зберігають назви та хоча б приблизно вказують на місцезнаходження населених пунктів. Певний інтерес становить праця Б.О.Рібакова “Русские карты Московии XV - начала XVI века”, де вперше здійснено вдалу спробу довести, що більшість відомих західноєвропейських карт було створено на основі московських у часи Івана III та Василя III, тож вони є цінним картографічним джерелом²⁴.

Своєю точністю, на наш погляд, відрізняються карти Г.Боплана, особливо Генеральна²⁵, на яку ми будемо неодноразово посилатися у цій роботі.

Змістовними і досить точними є карти та чертежі XVIII ст., що створювалися як допоміжний ілюстративний матеріал під час чергових адміністративних реорганізацій у Російській імперії. Особливу цінність становлять карти повітів Харківського намісництва²⁶. Хоча й створені значно пізніше аналізованого нами періоду, вони подекуди фіксують більш давню географічну номенклатуру, часто з назвами, що нині не існують або зазнали значних змін.

У регіоні, що розглядається, населені пункти належали осілому населенню, безпосередньо пов'язаному з землеробством, випасанням худоби на заливних луках та різноманітними промислами, в тому числі рибальством. Найбільш давні згадки про походи у Подоння пов'язані з акціями Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича 1111 та 1116 рр., але місця перетинання ними річок точно не вказані. Остання за часом робота, в якій докладно розглядаються ці походи, належить О.Б.Бубенкові²⁷.

Інша згадка щодо бродів на Донці пов'язана з відомим походом Ігоря Святославича навесні 1185 р., оспіваним у “Слові о полку Ігоревім” та описаним в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах.

Давньоруські літописи є високоякісними історичними та історико-географічними джерелами. Інформація, що міститься у них, у сукупності з даними археології (місця розташувань селищ та городищ, літописних городів) дозволяє досить точно простежити основні торговельні магістралі, напрямки військових походів, внутрішні зв'язки між поселеннями. Проте специфіка літописів, що відрізняються значною точністю і конкретністю, наклала певний відбиток на географічну інформацію, що міститься у них: інколи досить загальні визначення напрямку руху, коли важко збагнути, про що йдеться - про кінцевий чи проміжний пункт; дещо неконкретні вживання назв, що викликають питання - йдеться про місто, урочище, брід, кордон; подекуди плутанина з часовими формами дієслів, коли незрозуміло, йдеться про закінчену дію чи таку, що ще триває. Причому часто певні непорозуміння виникають вже під пером сучасних перекладачів та коментаторів, тоді як давньоруські літописці помилялися вкрай рідко - такий висновок можна зробити при детальному аналізі оригінальних текстів у зіставленні їх із географічними реаліями.

Залученням та аналізом історико-географічної інформації, що міститься у літописах, займалося багато дослідників XIX-XX ст. Серед основних праць, окрім згаданих вище, треба назвати також роботи М.Ф.Грамматіна,

Д.Я.Самоквасова, М.Д.Приселкова, А.М.Насонова, М.М.Тихомирова, П.О.Раппопорта, О.К.Зайцева, М.П.Кучери, М.Ф.Котляра, А.М.Робінсона, Б.О.Рибакова, А.В.Кузи, П.П.Толочка, С.О.Плетнєвої, В.П.Коваленка, Ю.М.Ситого, В.В.Єнукова, О.П.Моці²⁸ та ін.

Першим дослідником і коментатором, який торкався питань історичної географії, був історик і державний діяч В.М.Татіщев. У його розлогіх праці “История Российская” знайшло відображення чимало положень тогочасної науки про річки, шляхи, розташування населених пунктів²⁹. Окремі погляди видатного історіографа не витримали перевірки часом, втім багато спостережень виявилися слушними. Наприклад, аналіз другого видання його праці (в тій частині, де йдеться про події 2-ї пол. XII ст.), яка вийшла друком вже після смерті дослідника, переконливо свідчить про високий рівень кваліфікації і обізнаності автора в історико-географічних питаннях.

У статті “Игорь, или Война половецкая” (1826)³⁰ М.С.Арцибашев переповідає оповідь про похід Ігоря Святославича, спираючись на твори М.М.Карамзіна, В.М.Татіщева і саме “Слово”. Новизною ця публікація не відрізняється, проте досить розлоге викладення подій сприяло популяризації пам’ятки і справило позитивне враження на сучасників.

Цікаві спостереження щодо стародавніх водних і сухопутних магістралей залишив З.Доленга-Ходаківський у розлогіх статті “Пути сообщения в древней России” (1837). Ця робота, як і низка інших, не була опублікована за життя невтомного дослідника, її надрукував пізніше М.П.Погодін³¹. Аналізуючи дані літописів, широко використовуючи матеріали інших вчених і спираючись на власні натурні спостереження, здобуті ним під час кількох подорожей, З.Доленга-Ходаківський накреслив цілу низку комунікацій різного значення у центральних районах Росії, частково торкаючись і Українського Лівобережжя. При чому, що для того часу було досить прогресивно, вчений активно використовував назви географічних об’єктів, пов’язаних з дорогами, в тому числі і місцеві: *пристань, волок, станки, взвоз, ісади* і т.ін. Так, спростовуючи хибну думку М.М.Карамзіна, дослідник правильно вказав на наявність кількох річок з назвою Локня, що протікають в одній місцевості з різних боків Сейму, але з-поміж них літописною є лише одна³².

У зазначеному регіоні першим і для свого часу досить професійним дослідником пам’яток матеріальної культури слід вважати В.В.Пассека, який у статті з характерною назвою “Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов” (1839) описує численні кургани і городища, намагаючись визначити їхню культурну приналежність. В.В.Пассек, вірогідно, був першим, хто спробував співставити деякі об’єкти “Книги Большому Чертежу” з реаліями на місцевості. Так, у басейні Сіверського Донця він виявив і обстежив відомий Перекопський вал та кілька городищ (Хорошеве, Кабанове, Салтанівське, Мохначове, Чугуєве)³³, досить детально зупинився на локалізації літописного м. Донець³⁴. Окремо треба наголосити, що вчений першим спробував визначити кордони Русі з кочовиками середини XII ст. на підставі природно-географічних та археологічних даних: “...река Донец до впадения в него р. Уды и Можы, и линия укрепленных мест или городков по берегам двух сих рек; далее - естественно могла идти

граница по Коломаку и Ворскле до Днепра”³⁵. Як бачимо, спроба була вдалою - нині, майже через два століття, ці багато у чому апіорні висновки В.В.Пассека майже повністю співпадають з сучасними поглядами.

М.П.Барсов у своїх “Очерках русской исторической географии” (1873) досить детально розглядає питання розташування кордонів між південно-руськими князівствами і локалізації окремих літописних міст Переяславщини і Чернігово-Сіверщини. Так, дослідник торкається проблем розташування м.В’яхань, Вир, Попаш, Римів та р.Сальниця³⁶. Дотримуючись в основному поглядів попередників, М.П.Барсов, здається, першим звернув увагу на ділянку суходолу, де “*между Посемьем и Переяславскими владениями простиралось поле*”³⁷ (останнє слово виділено М.П.Барсовим. - В.З.).

У 1884 р. вийшла друком монографія П.В.Голубовського “Печенеги, торки и половцы до нашествия татар”. Це розлоге ґрунтовне дослідження, в якому автор, вдало поєднуючи дані літописів і археології, накреслює південні і південно-східні кордони Русі, зокрема Переяславського і Сіверського князівств, зі Степом, а також внутрішні - між цими князівствами. Спираючись на велику історіографічну базу, вчений послідовно аналізує усю складність стосунків з половцями, постійно намагаючись прив’язати ті чи інші події до географічних об’єктів. В результаті вперше склалася досить цілісна, логічно вибудована картина розташування князівств, міст, пролягання шляхів періоду Київської Русі. Послідовно дотримуючись поглядів попередників, хоча й досить критично, П.В.Голубовський пропонує своє бачення відомих подій. Особливо важливими є його спостереження щодо м.Тмуторокань, літописної р.Локня, нове прочитання відомої фрази Лаврентіївського літопису (“*сняшася у Переяславля*”) та аналіз початку руху Ігоревих полків після р.Донець³⁸.

Нашої теми безпосередньо стосується і стаття О.І.Буніна³⁹ (1902), присвячена питанням локалізації низки літописних міст кінця XIII ст. - Турова, Воргола та Липецька (Липовецька, Липовицька - ?), оскільки назва останнього згадується як один з пунктів на трасі Лосицької дороги у XVI ст. Цьому повідомленню Лаврентіївського літопису і спискам з аналогічною інформацією інших літописів присвячене розлоге дослідження В.О.Кучкіна⁴⁰.

М.К.Любавський теж розглядає деякі питання історичної географії, торкаючись і складних питань локалізації літописних об’єктів Лівобережжя (1909). Так, він висловлює на той час вже майже загальноновизнані положення про ідентифікацію літописних рр.Угл та Снопород з Орілью та Самарою, а Лтаву та Донець, як і більшість дослідників, локалізує на Ворсклі та Удах⁴¹. Але дещо новою для свого часу є думка вченого про кордони на північному сході Русі у середині XII ст.: “*Река Ворскла и ея приток Мерль, по видимому, были крайней линией русской оседлости, за которой начинались уже половецкие кочевья*”⁴².

Велику увагу приділяв географічному чиннику видатний український історик М.С.Грушевський. У II томі “Історії України-Руси” вчений накреслює кілька шляхів і розташованих поруч міст, наголошуючи, що неподалік знаходилися броди⁴³. Також цікавою є згадка М.С.Грушевського про шлях з Курська, “*що лежав уже на пограничу з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Києва на північний схід, мабуть в краї середньої Волги*”⁴⁴.

Надзвичайно важливим і переконливим джерелом є матеріали археологічних досліджень, що дозволяють локалізувати давні поселення, визначити їхню культуру і хронологічну приналежність,

Отже, з'ясувавши місцезнаходження давньоруських поселень, можна з високою ступінню точності встановити і мережу тогочасних шляхів. При цьому треба мати на увазі, що логіка розташування населених пунктів за часів Русі принципово не відрізнялася від попередніх епох: дуже часто на одних і тих самих археологічних об'єктах прослідковуються культурні шари і києворуського часу, і роменської культури, і раннього залізного віку.

Активне заселення Середнього Лівобережжя - одержавлення земель середнього і верхнього басейнів від Сейму до Сіверського Донця - починається з X ст. Цей процес тривав довго і перебігав болісно не лише через географічний чинник (віддаленність від Києва, густі ліси та розгалужену водну систему), а й у зв'язку із порубіжжям зі Степом. Тому на цій території знаходиться відносно мало літописних міст і селищ. Порівняно з центральними районами держави з великою кількістю населених пунктів (наприклад, у Київській землі їх було 79 з 414 зафіксованих на Русі Великій⁴⁵), а звідси і розгалуженою мережею шляхів, на лівому березі Дніпра спостерігається дещо інша ситуація. Саме тут розташовується Дніпро-Деснянська рівнина, що використовувалася кочовиками для проникнення у південноруські землі. Поряд з іншими факторами, це й обумовило зростання на Середньодніпровському Лівобережжі головним чином укріплених фортець. Більшість міст зосереджувалася переважно в області Чернігівського Полісся⁴⁶.

Проте заселення лівобережжя Київської Русі відбувалося, причому досить активно. Через цю територію пролягали великі торгові магістралі. Головною трасою, що визначала східний напрямок зовнішніх торговельних зв'язків Південної Русі VIII-X ст., був Деснянський шлях. У верхів'ях Десни і Сейму він розділявся на два рукави. Один з них - так званий Хазарський шлях - течією Сіверського Донця зв'язувався з басейном Дону і Приазов'ям. Виходячи з наявності куфичних і візантійських монет на Десні, Сеймі та Сожі, цей шлях був відомий хазарським купцям ще у ранньослов'янські часи⁴⁷. М.М.Корінний, проаналізувавши відповідну літературу, накреслює трасу цього шляху: від Ітиля він йшов до Саркела, потім лівим берегом Сіверського Донця до верхів'їв Ворскли й Псла, далі - на Путивль та Вир, де роздвоювався на Чернігів та Новгород-Сіверський. Відгалуженням його, вважає М.М.Корінний, був *"шлях від Сіверського Дінця на Лтаву-Хорол і Переяслав, а також на Пісочин (на Сулі) - Прилуки - Нежатину Ниву (пізніше Нежитин, сучасний Ніжин) - Чернігів"*⁴⁸.

Другим рукавом була транс'європейська магістраль, що поєднувала Булгар на Волзі, де зливалася з Волзьким торговим шляхом, з Києвом та Центральною Європою. О.П.Моці та А.Х.Халікову на підставі матеріалів Аль-Ідрісі та археологічного обстеження траверсу вдалося досить точно відтворити трасу цієї магістралі. В межах Лівобережжя вона пролягала від верхів'їв Сейму та Псла, далі просувалася між ними і доходила вздовж Десни до Києва⁴⁹.

З'ясуванням розташування деяких літописних об'єктів (Сутень, Оріль/Єрель, Голубий ліс, Солоний шлях) тривалий час займався К.В.Кудряшов.

Зокрема, ним досить переконливо локалізовано Залозний шлях, що вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1167 р.⁵⁰ На думку дослідника, він пролягав від Києва до Тмуторокані і прямував на Північний Кавказ аж до Середньої Азії. К.В.Кудряшов деталізує: від Канева лівим берегом Дніпра цей шлях тягнувся на Переяслав, Лукомль (нині с.Лукім'я Оржицького району Полтавської обл.), Лтаву (нині м.Полтава) до р.Мжа (права притока Сіверського Донця), далі “за лози” (на думку дослідника - густий верболозний Голубий ліс), потім до верхів'їв р.Самара, до верхів'їв р.Кальміус і до гирла р.Дон. Звідси - від густих заростів лозняка - і походить назва - “Залозний”, тобто той, що “за лозами”. Інше потрактування назви шляху - “Залазьний”, тобто небезпечний. Ці етимології назви (перша К.В.Кудряшова⁵¹, друга - О.Сидоренка⁵²) вміщено і у новітній “Енциклопедії історії України”⁵³.

Інший погляд обстоює М.М.Корінний, який вважає, що: “вищезгаданий шлях не є сухопутним. Судячи з літописних свідчень про те, що руські князі часто чекали поблизу Канева, коли “взиде Гречник и Залозник”, ясно, що тут йдеться про річкову комунікацію і “гостей”, які піднімалися вгору проти течії Дніпра”. А назву - Залозний цей шлях отримав “від початкового пункту формування торгового каравану озера Залозного, зручної гавані поблизу гирла Десни, що проти Києва”⁵⁴.

Частково торкається питань історичної географії Лівобережжя В.Л.Єгоров у монографії “Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.”⁵⁵. Вчений перелічує деякі археологічні об'єкти у пониззі Дніпра, акцентуючи увагу на відомому Таванському перевозі, де на початку XV ст. князь Вітовт влаштував митницю⁵⁶. Також важливою для нас є аргументована В.Л.Єгоровим думка про відносну сталість кордонів на порубіжжі слов'янського світу і Орди у XIII-XIV ст.⁵⁷

Цінні матеріали містить “Список русских городов дальних и ближних”, вперше опрацьований і виданий як окреме джерело М.М.Тихомировим у 1952 р.⁵⁸ і перевиданий у 1979 р.⁵⁹ Вчений визначив місця розташувань 304 міст, у частині “А се Киевские гроды” подано назви 71 укріпленого населеного пункту. З них близько 30 міст розташовані на Сулі, Пслі та Ворсклі. Важливо, що у “Списку” названо не лише сучасні йому міста, а й ті, що збереглися у свідомості сучасників як давньоруські. М.М.Тихомиров вважав, що документ виник у Новгороді між 1387 та 1392 рр., “возможно в торговых кругах, близко связанных постоянными торговыми поездками с различными городами в русских княжествах и Великом княжестве Литовском”⁶⁰. Подальші дослідження “Списка”, здійснені Б.О.Рибаковим⁶¹, А.М.Насоновим⁶², Є.П.Наумовим, внесли суттєві корективи. Зокрема, вчені встановили, що його було створено на основі кількох протографів у канцелярії митрополита київського і московського Кипріяна і, за переконливою аргументацією Є.П.Наумова, документ слід датувати 1394-1396 рр.⁶³ Для нашої теми важливим є те, що у “Списку” вказано кілька городів, назви яких згадуються і у татарських грамотах XV ст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Вітовту, а отже датований кінцем XIV ст.⁶⁴

Матеріали XIV-XVII ст. досліджувалися багатьма дослідниками, хоча слід зазначити, що джерельна база цього періоду стосовно Лівобережжя є досить обмеженою. Археологічних матеріалів введено до наукового обігу

вкрай мало. Проте варто згадати ґрунтовну роботу С.О.Беляєвої, а також наголосити, що наявні в архівах документи вивчені недостатньо і, на наше переконання, ще далеко не усі відомі дослідникам. Свідченням цього є публікації невідомих раніше документів Г.М.Анпілоговим, О.Б.Русиною, П.Кулаковським та ін. Останнім часом було оприлюднено низку грамот XVI-XVIII ст. про землеволодіння у Путивльському повіті, в яких згадуються десятки назв населених пунктів та річок, окреслюються території волостей, що розташовувалися не лише на Путивльщині на Сеймі, а й на Ворсклі та досягали навіть Подонцов'я⁶⁵.

Змістовним є також опис України, зроблений талановитим інженером-картографом Г.Бопланом. Щодо методів руху татар під час нападів він зазначає: *“татари перетинають кордон, та не йдуть по шляху, а лиш між двома великими ріками, вибираючи завжди вищу місцевість; вони шукають водойми малих річок, що впадають у більші ріки - одні в одні ріки, а другі в інші. Таким чином татари не зустрічають жодної перешкоди на своєму шляху, грабують і плюндрують...”*⁶⁶.

Освоєння теренів Східного Лівобережжя переселенцями з Правобережжя та території Московської держави, активізація нападів кримчаків спонукали до організації своєрідної прикордонної служби та фіксації у різноманітних документах шляхів регіону, місць переправ, стоянок та ін.

Контролювати шляхи, якими зненацька вдиралися кочовики, рухаючись зі степу, було складним завданням, адже зупинити або хоча б затримати легкого кіннотника - швидкого, спритного і невловимого - під час його стрімкого рейду в землеробські райони майже неможливо. Але і тимчасові польові сакми, і невеличкі манівці, і великі дороги, і биті шляхи, і навіть магістралі, що густим мереживом обплітали степи, сходилися та перетиналися у вузлових місцях - бродах.

Територія Подонцов'я та Поворскля через природні обставини з давніх часів була зоною контактів між осілим населенням та кочовиками. Вододіл-межириччя басейнів цих річок був одночасно і суходолом між басейнами Дніпра і Дона, де пролягав відомий Муравський шлях. Саме суходолами, обходячи річки, і просувалися кочовики до землеробських районів. У випадках, коли ту чи іншу річку неможливо було обійти, вони знаходили броди або, висловлюючись давньою термінологією, лази, перелази, і форсували річки. Сіверський Донець, що впадає у Дон неподалік від Азовського моря, виявлявся досить значною перешкодою, що її, як свідчать численні писемні матеріали, кочовики перетинали досить часто саме завдяки бродам. Аналогічна ситуація складалася і на Ворсклі, рідше - на Пслі та Сеймі.

Отже, охорона бродів, інколи обмежених в ширину кількома метрами, була під силу навіть нечисленному гарнізону. Самі ж броди часто оздоблювалися різноманітними засобами, що перешкоджали руху: чесниками, надолбами, палісадами, тобто загостреними палями, що вкопувалися під кутом проти руху у дно або на березі, - в них забивалися загострені металеві стрижні. Так, І.Д.Беляєв наводить опис від 1643 р. 14 бродів-перелазів на притоці Сіверського Донця р.Сосна. В кожному випадку акцентовано увагу на спорудженні укріплень по берегах та спеціальних засобах протидії руху кінноти у воді. Зокрема, при описі 12-го броду зазначається: *“Другонадцятий перелаз Чесночный ниже Александрова броду пять верст, а от города 20*

*верст; закреплен тот перелаз, положено в воду 35 колод дубовых, набиты честилом и утверждены на крепко, а по берегам с обе стороны в ямах биты колья дубовые острия*⁶⁷. Подібні укріплення, звичайно, влаштовувалися і на інших річках регіону.

Землеробське населення і за давніх часів, і в добу пізнього середньовіччя в центральних районах слов'янського світу споруджувало мости. Але на околицях цього світу, де сталість і кількість населення були невисокими, а життя проходило у тісних і не завжди добросусідських контактах з кочовиками, (або прямо антагоністичних, як протягом XVI - XVIII ст.) спорудження стаціонарних мостів, очевидно, практикувалося дуже рідко. Їх будівництво й утримання в належному стані впродовж тривалого часу, особливо навесні, під час льодоходу та повені, - справа дорога, трудомістка і під силу лише багатьом робочим рукам, отже - нерентабельна. Більше того, мостами міг скористатися і ворог, тому відомі випадки руйнування місцевими жителями своїх же мостів. Так, наприклад, згідно з царським указом у 1647 р. хотмижський воєвода С.Волховський зруйнував 3 мости через Ворсклу і завалив 3 дороги, прорублені у лісі по обох берегах цієї річки, а також наказав завалити просіки та зруйнувати мости біля Охтирки⁶⁸. Ці свідчення стосуються XVII ст., але зрозуміло, що подібне могло статися і раніше, тим більше, коли йдеться про значно віддалені від Середнього Подніпров'я райони.

Головним джерелом історико-географічної інформації для даного періоду є перший з відомих своєрідний довідник-показчик, що був створений спеціально для контролю і охорони нових територій. У 1627 р. в Москві, у Розрядному приказі було завершено складання оригінального географічного опису - "Книги Большому Чертежу". Ця праця, що збереглася в багатьох списках, створювалася як коментар-пояснення до "Старого чертежа" та "Нового чертежа", які на сьогодні вважаються втраченими. Причому, протограф "Книги" було створено раніше, у 70-х роках XVI ст.⁶⁹

"Книга Большому Чертежу" містить цінні, почасти унікальні відомості про шляхи, річки, ліси, населені пункти України. В XVII-XVIII ст. вона широко використовувалася як з практичною, так і з освітньою метою. Сьогодні це цінне історико-географічне джерело, оскільки містить інформацію про історичні та природні об'єкти, що зберегли більш давні назви, а це дає можливість прив'язати їх до сучасної карти. До "Книги Большому Чертежу" внесено сотні назв території Лівобережної України. Зокрема, приділено значну увагу Муравському шляху та його відгалуженням, оскільки саме з півдня та південного сходу просувалися ворожі татарські загани. Цей шлях проходив межиріччям Дніпровського й Донського водозборів, від кримського Перекопу до Тули, поміж верхів'їв багатьох річок, але не перетинав жодної з них. З Перекопу цей шлях тягнувся до верхів'я Молочних Вод, проходив поміж верхів'ями Молочних і Кінських Вод, по р.Бик, далі йшов між рр.Вовчі Води і Торець, по Харківщині і Курщині між річками Дніпровського та Донського водозборів, потім межиріччям водозборів Дона й Оки до Тули. Цим шляхом інколи доходили татари і до Тульської засіки.

У верхів'ях р.Оріль від Муравського шляху відгалужувалася так звана Ізюмська сакма. Вона перетинала Донець по Ізюмському перевозу, потім

шла вододілом Донця та Оскола і у верхів'їв р.Котлубань, верхнього припливу Сейму, з'єднувалася з Муравським шляхом.

У верхів'ях Молочних Вод від Муравського шляху відокремлювалася Кальміуська сакма. Звідси вона йшла у східному напрямку верхів'ями річок, що впадають в Азовське море: Берло, Караташ, Єлкуватої, Кримки та Міуса, потім повертала північно-східніше; трохи південніше гирла р.Борова перетинала Донець; обійшовши ліві притоки р.Боброва, повертала на північ. Далі вона йшла з незначними відхиленнями по вододілу Оскола та правих притоків Дона і, дійшовши до Лівнів, також з'єднувалася з Муравським шляхом.

Північно-Західну Слобожанщину перетинали так звані Бакаєв, Залокомський, Сагайдачний та Ромодановський шляхи. Перші два використовувалися татарами у XVI ст., третій - запорозькими козаками, здійснивши з гетьманом Сагайдачним похід до Росії у 1618 р., четвертий - військовими загонами російського воєводи Г.Ромодановського у 1658 та 1669 рр. У багатьох тогочасних документах такі шляхи називали "сакмами" від тюркського "сакме" - слід, відбиток.

У "Розписі річці Донець", вміщеному у "Книге Большому Чертежу", перелічені переправи через цю річку: Каганська - біля Чугуєва, Абашкін - біля с.Бишкин, Шебелинська - біля теперішнього с.Шебелинка, Ляхів - нижче р.Бакін Колодезь, Савинська - біля теперішнього селища Савинці, Кам'яна - за 6 верст від гирла р.Ізюмець, Ізюмська - біля кургану, Мала - нижче гирла р.Нетрус, Велика - між гирлами річок Тор та Жеребець, Боровська - в 15 верстах південніше гирла р.Бахмут, Татарська - південніше р.Лугань⁷⁰.

Першим серед вчених, хто прискіпливо вивчав "Книгу Большому Чертежу", намагаючись локалізувати географічні об'єкти на території Лівобережної України, був Д.І.Багалій. "Історія Слобідської України"⁷¹ - один з кращих творів у науковому доробку вченого, квінтесенція його багаторічних досліджень. На сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту її заселення до початку XX ст. і включає в себе важливі проблеми історичної географії і етнографії краю. У цій роботі виокремлено не лише регіони, звідки просувалися козаки і селяни на Слобожанщину, а й шляхи ймовірного руху в різні проміжки часу. Так, серед річок Дніпровсько-Донського басейнів, якими пливли переселенці протягом XVI-XVIII ст., автор особливу увагу зосереджує на рр. Псел, Ворскла та Оскол, де на дні знайдені якорі, а також Сіверському Донці, яким рухалися байдаки з хлібом від Белгорода до Чугуєва, а звідти - на Дон. Від Чугуєва до козацького городка Донецьких Роздорів шлях водою займав три тижні, а звідти до Азова - ще чотири дні. По Осколу наприкінці XVI ст. московські служилі люди пливли на байдаках до гирла цієї річки з усім необхідним для будівництва м.Цареборисова.

Повноцінним історико-географічним джерелом є великий корпус різноманітних документів, що переважно стосуються подій на Лівобережжі у XVI-XVII ст. Видані друком у різний час, вони, тим не менше, охоплюють один хронологічний період і часто доповнюють один одного. Серед найбільш об'ємних за обсягом і важливих для нашого дослідження слід назвати відому статтю І.Д.Беляєва "Об организации сторожевой и станичной службы на

польской украине Московского государства” (1846), “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1886), зібрані та упорядковані Д.І.Багалієм, 1-й том “Актов Московского государства” (1890), “Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда” (1902), 3-томний збірник документів “Воссоединение Украины с Россией” (1953), монографію А.Г.Слюсарського “Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII в.” (1964), “Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.”(1991)⁷².

На наш погляд, окремим різвидом джерел можна вважати різноманітні описи (статистичні, географічні, топографічні), подорожники, путівники, що не містять аналізу або будь-яких наукових коментарів, проте часто подають інформацію про відстані між конкретними пунктами, старі назви, географічні і топографічні особливості і т.ін. Серед них є низка публікацій, що торкається досліджуваного регіону. У 1851 р. було видано “Опис” Чернігівського намісництва, створений О.Шафонським у 1786 р. на підставі проведеного ним збору інформації та власних спостережень, отриманих під час поїздок у 1783-1784 рр. Цей опис містить перелік населених пунктів, деяких археологічних пам’яток (біля с.Глинськ, Більського городища та ін.), річок із притоками, окремих переправ та деяких доріг місцевого значення⁷³.

Особливу цінність становить розлога праця Філарета (у 5-ти томах або, як називає їх автор, - “отделениях”), особливо ті її томи, де йдеться про Подонцов’я (1857)⁷⁴. Маючи глибокі і різнобічні знання, великий авторитет і значні адміністративні можливості, архієпископ, окрім власних спостережень під час подорожей, організував збір інформації на місцях. У результаті з’явилися зазначені книги, що містять чимало цінного місцевого матеріалу. Більше того, як випливає з текстів його праць, Філарет добре знався на давньоруських літописах і приділяв велику увагу пам’яткам археології. Саме тому йому вперше вдалося локалізувати низку літописних міст на Сеймі та Сулі - В’яхань, Попаш та Вир⁷⁵. З незначними поправками ці локалізації прийняті сучасною наукою. Філарет також наводить тексти документів, більшість з яких не дійшли до нашого часу, а отже, становлять інтерес як першоджерела.

О.О.Русов опублікував низку описів стародавніх шляхів кінця XVII - початку XVIII ст. Один з таких шляхів, а саме “Тракт из Малороссийских городов от Сум до Крыму” (1876)⁷⁶, цікавий тим, що майже точно збігається з Муравським шляхом.

Привертає увагу невелика замітка відомого етнографа П.К.Литвинової (Бартош) “Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России” (1883)⁷⁷, де йдеться про досить обмежену територію - від Новгород-Сіверського до Глухова, Путивля, Ромен. Втім, для нашого дослідження це є важливою інформацією, оскільки й досі залишається відкритим питання щодо початкового маршруту Ігоря Святославича: чи він рухався з Новгород-Сіверського на Путивль через Глухів, чи коротшим шляхом - через Воронеж.

У великій статті відомого етнографа та історика, знавця Слобожанщини М.Ф.Сумцова “Малорусская географическая номенклатура” (1886)⁷⁸ подаються переважно місцеві географічні назви річок і сіл. Автор аналізує сучасні для нього назви, зіставляючи їх із номенклатурою старих джерел і народними тлумаченнями.

Змістовним джерелом інформації про шляхи початку XVIII ст. є публікація П.М.Добровольського “Старинные украинские тракты” (1900)⁷⁹, в якій, окрім передмови і невеликого коментаря самого публікатора, подано текст видання 1775 р. під веломовною назвою “Любопытный месяцеслов на MDCCLXXV год, изъясляющий и на все простыя лета, кроме высокосных...”⁸⁰. Цей місяцеслов містить багато корисної інформації, в тому числі перелік українських шляхів з позначенням відстані між кінцевими станціями.

Деяко дивною є доля цього видання, яке “издал в свет Василий Рубан”, як вважав П.М.Добровольський, за матеріалами початку XVIII ст., тобто приблизно років через 50-60 після його укладання, а вже пізніше на 125 р. його перевидав П.М.Добровольський. Більшість шляхів починаються або закінчуються у Глухові, який тоді був столицею Гетьманщини, що й дало підстави публікатору для його датування.

Важливим джерелом для нашого дослідження є і різноманітні словники, довідники, праці мовознавців⁸¹.

¹ Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. - 1982. - Вип. 39. - С.20-21.

² Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К., 1986. - С.147.

³ Граков Б.М. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія. - 1947. - №1. - 23-37.

⁴ Там само. - С.36-37.

⁵ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VI-III вв. до н. э. // Свод археологических источников. - 1970. - Вып. Д1-27. - С.51-54.

⁶ Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII - середина V в. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. - К., 1978. - С.21-22; Он же. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. - К., 1981. - С.84-94; Шилик К.К. Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VII-V вв. до н. э.). - Тбилиси, 1979. - С.88.

⁷ Орлов А.С. Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII-XVII вв. - Л., 1934. - С.6-13; Мещерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. - М.-Л., 1958.

⁸ Нартов А. Иродота Аликарнасского повествования в девяти книгах. - Кн. 1-3. - СПб., 1763-1764; Огинский А. Четвертая книга Иродотовой Истории, названная Мельпоменою. - СПб., 1819.

⁹ Чистякова Е.В. Русский историк А.И.Лызлов и его книга “Скифская история” // Вестник истории мировой литературы. - 1961. - №1. - С.117-119; Старчевский А. Очерк литературы русской истории до Карамзина. - СПб., 1845; Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной науке. Опыт историографии скифов. - Ч.1. - Харьков, 1947.

¹⁰ Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. - Л., 1982. - С.7.

¹¹ Там же. - С.97.

¹² Артамонов М.И. Этногеография Скифии. - Л., 1972. - С.170.

¹³ Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. - К., 1953. - С.134.

¹⁴ Котляревский А. О погребальных обычаях славян. - М., 1868. - С.123.

¹⁵ Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // Советская археология. - №4. - 1990. - С.34-35.

¹⁶ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К., 1987. - С.23.

- ¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры. - М., 1952. - Вып. 43. - С.20-21, 33.
- ¹⁸ *Бейлис В.М.* Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год. - М., 1984. - С.208-228.
- ¹⁹ Там же. - С.211, 213-214, 224, 228.
- ²⁰ *Херрман Йохим.* Племена и народы Балтики на рубеже античности и средневековья // Славяне и скандинавы. - М., 1986. - С.8-128.
- ²¹ Там же. - С.74-75.
- ²² *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. - М., 1999. - 254 с.
- ²³ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - С.11.
- ²⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV - начала XVI века. - М., 1974. - 112 с.
- ²⁵ *Боплан і Україна.* - Львів, 1998 / вклейка між С.122-123.
- ²⁶ *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* - К., 1991. - 228 с.
- ²⁷ *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). - К., 1997. - С.93, 97-108.
- ²⁸ *Грамматин Н.Ф.* Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозой и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823; *Самоковасов Д.Я.* Древние города России. - СПб., 1873; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI-XV вв. - Л., 1940; *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. - М., 1956; *Ранпопорт П.А.* К вопросу о Плиснеске // Советская археология. - №4. - 1965; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975; *Кучера М.П.* "Плеснеск" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснеск // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. - К., 1960. - Вып.9; *Котляр М.Ф.* "Руська земля" в літописах XI-XII ст. // Український історичний журнал. - 1976. - №11; *Робинсон А.Н.* Солнечная символика в "Слове о полку Игореве" // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI-XVII вв. - М., 1978; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982; *Куза А.В.* Малые города Древней Руси. - М., 1989; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. - К., 1989; *Плетнева С.А.* Половцы. - М., 1990; *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. - К., 1994; *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К., 1999; *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* "Свої погани" чернігівський князь // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-X ст. - К., 2004; *Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. - Курск, 2005; *Моця О.П.* Південна "Руська земля". - К., 2007.
- ²⁹ *Татищев В.Н.* История Российская. - Т.2. - М.-Л., 1963. - 352 с.; Т.3. - М.-Л., 1964. - 334 с.
- ³⁰ *Арцибашев Н.С.* Игорь, или Война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №11. - С.177-193; №12. - С.241-260.
- ³¹ [*Ходаковский Д.*] Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник. - М., 1837. - Т.1. - Кн.1. - С.1-50.
- ³² Там же. - С.39-40, 48-49.
- ³³ *Пассек В.В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. - М., 1839. - Кн.2. - С.208-209.
- ³⁴ Там же. - С.211-216.
- ³⁵ Там же. - С.216.
- ³⁶ *Бунин А.И.* Где находились города Липецк и Воргол, а также и другие места, упоминаемые в летописях под 1283-1284 гг? // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. - М., 1902. - Т.II. - С.66-71.
- ³⁷ *Кучкин В.А.* Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. - Вып.1. - М., 1996. - С.5-57.
- ³⁸ *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - С.142, LXVII, LXX, LXX.
- ³⁹ Там же. - С.142.
- ⁴⁰ *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. - К., 1884. - С.95, 106-108, 163.
- ⁴¹ *Любавский М.К.* Историческая география России в связи с колонизацией. - М., 1909. - С.47-64.
- ⁴² Там же. - С.65.
- ⁴³ *Грушевский М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.2. - К., 1992. - С.278, 280, 281.
- ⁴⁴ Там само. - С.337.

- ⁴⁵ Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли. - К., 1984. - С.14-15.
- ⁴⁶ Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева, С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К., 1984. - С.12-15; Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.78-101.
- ⁴⁷ Березовец Д.Т., Пархоменко О.В. Салтовская культура // Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и Древнерусский периоды. - К., 1986. - С.225; Орлов Р.С. Ювелирное ремесло // Там же. - С.435.
- ⁴⁸ Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 11. - К., 1985. - С.81.
- ⁴⁹ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997. - С.5, 12.
- ⁵⁰ Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Стб.528.
- ⁵¹ Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.111, 117.
- ⁵² Сидоренко О. Залозний шлях // Малий словник історії України. - К., 1997. - С.158.
- ⁵³ Пришляк В.В. Залозний шлях, Залозник // Енциклопедія історії України: В 5 т. - Т.3. - К., 2005. - С.244.
- ⁵⁴ Корінний М.М. Вказ. праця. - С.81.
- ⁵⁵ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - С.39-40, 84-87.
- ⁵⁶ Там же. - С.86.
- ⁵⁷ Там же. - С.40-41.
- ⁵⁸ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. - Т.40. - М., 1952. - С.214-259; Он же. Русское летописание. - М., 1979. - С.83-137.
- ⁵⁹ Тихомиров М.Н. Русское летописание. - С.101.
- ⁶⁰ Там же. - С.89.
- ⁶¹ Рыбаков Б.А. Древние русы // СА. - 1953. - Т.XVII. - С.32, 39; Он же. Просвещение на Руси в XIII-XIV вв. // Очерки русской культуры XIII-XV вв. - М., 1972. - Ч.2. - С.203-205.
- ⁶² Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. - Т.9. - М., 1961. - С.354-355.
- ⁶³ Наумов Е.П. К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних" // Летописи и хроники, 1973. - М., 1974. - С.152-163.
- ⁶⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.4. - К., 1993. - С.86.
- ⁶⁵ Анпилогов Г.Н. Бортовые знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - 1964. - №4. - С.151-169; Он же. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. - М., 1967. - 530 с.; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). - К., 1982. - 120 с.; Шабильдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - 184 с.; Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1993. - Вип.2. - С.138-152; Русина Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998. - 244 с.; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006. - 496 с.; До питання щодо землеволодіння Путивльського Молчанського монастиря у 1-й пол. XVII ст. / Упорядкування та коментарі П.В.Пономаренка // Сумська старовина. - №№VIII-IX. - 2001. - С.110-118; Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті / Публікація та коментар Н.А.Німенко, В.Б.Звагельського // Там само. - С.119-121; Земельні володіння Софроніївського монастиря наприкінці XVII ст. / Публікація П.В.Пономаренка // Там само. - №X. - 2002. - С.111-121; Документи з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею про землеволодіння путивльських служилих людей Карпових у XVII ст. / Публікація Л.П.Сапухіної та Л.І.Белінської // Там само. - №№XVIII-XIX. - 2006. - С.207-216; Сувої XVII - початку XVIII ст. з фондів Сумського краєзнавчого музею / Передмова та публікація Л.П.Сапухіної, Л.І.Белінської // Там само. - №XXIV. - 2008. - С.146-156.
- ⁶⁶ Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. - Львів, 1990. - С.61.
- ⁶⁷ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - С.54-55.
- ⁶⁸ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С.73.
- ⁶⁹ Книга Большому Чертежу - М., 1950 - С.5.
- ⁷⁰ Там же. - С.62, 67, 71-72, 74.
- ⁷¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1990. - 256 с.
- ⁷² Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии,

собранные в разных архивах и отредактированные Д.И.Багалеем. - Харьков, 1886. - 396 с.; Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые Императорскою академиею наук под редакциею Н.А.Попова. - Т. I. - СПб., 1890. - 634 с.; Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. II. - Ч. I, II. - 436 с.; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Том I. 1620-1647 годы. - М., 1953. - 586 с.; Том II. 1648-1651 годы. - М., 1953. - 560 с.; Том III. 1651-1654 годы. - М., 1953. - 648 с.; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - 228 с.

⁷³ *Шафонский Афанасий*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оно наместничество составлено. - К., 1851. - С.534, 550-552, 637, 653-656.

⁷⁴ [*Филарет (Гумилевский)*] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - 602 стб.; Отделение IV. Чугуевские округа военного поселения; Уезды - Змиевской и Волчанский. - Харьков, 1857. - 336 стб.

⁷⁵ Там же. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - Стб. 409-410.

⁷⁶ *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. - К., 1876. - С.47-52.

⁷⁷ *Литвинова П.* Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России // Киевская старина. - 1883. - Том V. - Март. - С.682-683.

⁷⁸ *Сумцов Н.Ф.* Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. - 1886. - Т. XV. - №6-8. - Июль. - С.456-489.

⁷⁹ *Добровольский П.М.* Старинные украинские тракты // Земский Сборник Черниговской Губернии. 1900. - Май. - Чернигов, 1900. - С.63-77.

⁸⁰ Там же. - С.63-64.

⁸¹ *Отін Є.С.* Гідроніми Східної України. - Київ-Донецьк, 1977. - 156 с.; *Яценко А.И.* Микротопонимы Посемья, образованные от терминов антропогенного ландшафта // Вопросы географии. Сборник 110. Топонимика на службе географии. - М., 1979. - С.63-70; *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. - М., 1983. - 208 с.; *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. - М., 1984. - 654 с.; *Черепанова Е.А.* Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. - Сумы, 1984. - XXX; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* - К., 1985. - 265 с.; *Стрижак О.С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - 224 с.; *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний аспект). - К., 1988. - 280 с.

Звагельский В.Б.

Некоторые аспекты исследования исторической географии Левобережной Украины в XIX-XX ст.

В историографическом обзоре рассматриваются историко-географические объекты Левобережной Украины в связи с проблемой локализации географических реалий похода Игоря Святославича.

Zvagelskiy V.B.

The some aspects of the research of the historical geography of the Left-bank Ukraine in XIX-XX cent.

The historical and geography objects of the Left-bank Ukraine are analyzed in connection with problem of the localization of geographical facts of Igor Svyatoslavich's campaign.